

HÜRMÜZ RASSAM'IN NİNOVA VE BABİL'DEKİ ARKEOLOJİK KEŞİFLERİ

Sungur DOĞANÇAY¹

Öz

19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Ninova ve Babil'de başlayan arkeolojik araştırmalar aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazandı. 1808-1821 yılları arasında bölgede İngiltere konsolosluğunda bulunan Cladius James Rich zamanında başlatılan ön çalışmalar kısa süre sonra yerini arkeolojik kazılara bıraktı. Rich'in anılarından yola çıkarak daha nitelikli çalışmalar yapan kişi ise Fransız konsolos Paul Emile Botta oldu. Lakin bu çalışmalar da bölgedeki tarihi zenginliği gün yüzüne çıkarmak için yeterli olmadı. Austen Henry Layard ile asıl manada başlayan arkeolojik kazılar onun yardımcısı ve Musul'un yerli ahalisinden olan Hürmüz Rassam'ın başkanlığında bir hayli ilerledi. Bölgenin yerlilerinden olması, konuşulan dili ve İngilizce'yi bilmesi Rassam'a çalışmalarında büyük kolaylık sağladı. Tarihi buluntulara gereken önemin verilmemesi, ahalinin büyük çoğunluğunun buluntuları put olarak görmesi ve Osmanlı Devleti'nde eski eserlerin harice çıkarılmasını engelleyen kapsamlı bir nizamnamenin olmaması Rassam'ın bulduklarını Londra'ya nakletmesini kolaylaştırdı. Rassam'ın Ninova ve Babil'deki arkeolojik çalışmaları ve bu kazılar sonunda ortaya çıkardığı tarihi eserleri Londra'ya nakli hem tabiiyetine geçtiği İngiltere'de hem de arkeoloji alanında kendisine büyük bir ün kazandırdı.

Anahtar Kelimeler: Hürmüz Rassam, Austen Henry Layard, Ninova, Babil, Asar-ı Atika.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-posta: sungurdogancay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8291-3775

HORMUZD RASSAM AND HIS DISCOVERIES IN NINEVEH AND BABYLON

Abstract

Archaeological research, which started in Nineveh and Babylon in the first years of the 19th century has made progress in the second half of the same century. The feasibility studies initiated during the time of British representative Cladius James Rich turned into archaeological excavations after a while (1808-1821). Taking Rich's writings as his guide, the French consul Paul Emile Botta was the first person to conduct qualified archaeological excavations. However, these archaeological Works were not enough to reveal the historical wealthy in te region. These works, which started with Austen Henry Layard in accordance with the science of archeology, progressed a lot under the command of his assistant Hormuzd Rassam who was a native of Mosul. Being a native of the region, knowing Arabic and English provided a great convenience to Hormuzd Rassam in his works. Not paying enough attention to historical findings, the vast majority of people seeing the finds as idols and the absence of a comprehensive regulation preventing the smuggling of historical artifacts abroad in the Ottoman State made it easier for Rassam to transfer his findings to London. Rassam's archaeological works in Nineveh, Babylon and the transfer of the historical artifacts he unearthed through these excavations to London form the basis of this paper.

Keywords: Hormuzd Rassam, Austen Henry Layard, Nineveh, Babylon, Historical artifacts

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en kadim yerlerinden olan Irak, pek çok medeniyet ve imparatorluğa vatan oldu. Jeostratejik açıdan olduğu kadar jeopolitik açıdan da oldukça kritik bir konum işgal ettiği ve dünyanın en münbit coğrafyalarından olduğu için hemen her dönemde güçler arası mücadelelerin merkezi oldu.

Pek çok medeniyetin merkezi olması hasebiyle de Irak, oldukça önemli bir tarihi mirası bünyesinde barındırdı barındırmaya da devam etmektedir. Uzunca bir zaman bu tarihi miras yer altında kaldı. Fransız ve İngiliz uzmanların bölgeye gelmesiyle Ninova ve Babil antik şehirlerinde arkeolojik kazılar başladı. Fransız konsolos Paul Emile Botta'nın 1840'larda başlattığı ve İngiliz Henry Layard ile yardımcısı Hürmüz Rassam'ın devam ettirdikleri modern arkeolojik kazılar sonunda ulaştıkları tarihi kalıntılar bölgede hüküm süren devletlerin ve medeniyetlerin tarihinin öğrenilmesinde oldukça önemli bilgi kaynakları oldular.

1. BÖLGEDE İLK ARKEOLOJİK FAALİYETLER VE NİZAMNAMESLER

Irak coğrafyasında çalışma yapan ilk kişi 1808-1821 yılları arasında İngiltere'nin Bağdat temsilciliği görevinde bulunan Cladius James Rich'ti. Araştırma yapmaya meraklı ve Ninova ile Babil hakkında bilgi sahibi olan Rich, buralarda keşif mahiyetinde geziler yaptı ve bölge hakkında bilgi topladı. Bu keşif gezileri kendisinden sonra gelenlere rehberlik yaptı. Rich bu çalışmaları yaparken ülkesinin Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan nüfuzunu da kullandı (Brereton, 1918, s.289). Bölge halkının ve Osmanlı devlet adamlarının arkeolojiye önem vermemeleri de Rich'in işini kolaylaştırdı. "*Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de taştan çok ne var*"

anlayışının ve kazı denilince gömü bulmak düşüncesinin egemen olduğu bir yönetim anlayışında Rich, onun selefleri ve daha niceleri burada arkeolojik çalışmalarını her geçen sene arttırarak devam ettirdiler.

Zaki Saleh, Brydges Harford Jones (1783-1808) ve onun yerine gelen Rich'in bölgede adeta derebeyi gibi davrandıklarını, Rich'in temsilhanesinin arkeolojik araştırmalar yapmak isteyenlerin misafirhanesi haline geldiğini ve nihayet Rich'in etki alanını genişletmesini hazmedemeyen Bağdat valisi Küçük Süleyman Paşa'nın, Rich'in temsilhanesinde kalan İngiliz ajan Malcolm'un telkinleri sebebiyle Şammar Aşireti tarafından 5 Ekim 1810'da öldürüldüğünü iddia eder (Saleh, 1966, s.82-83). Cezmi Eraslan ise Rich'in, Kürt ve Arap şeyhlerini Osmanlı Devletine karşı kışkırttığını, bundan rahatsız olan Bağdat Valisinin Rich'i tutuklattığını, lakin İngilizlerin Babıali'de yürüttükleri çalışmalar sonucu serbest bırakıldığını (*Rich'in bölgedeki zararlı faaliyetleri hakkında Bağdat'tan gönderilen vesika için bk. BOA, HAT, 1289/50032*), hatta 1823-1840 yılları arasında Bağdat Başkonsolosluğu görevinde bulunan J. Taylor'un İngiltere'nin İstanbul elçisi ile koordineli çalışması sayesinde Irak'ta çok rahat faaliyet yürüttüğünü, bu sayede İngiltere'nin burada istisnasız en etkili devlet olduğunu yazar (Eraslan, 1994, s.229-230).

Casusluk faaliyetlerinde buldukları için kendilerine karşı olan Osmanlı devlet adamlarının aksine bu temsilciler yer altındaki tarihi eserleri gün yüzüne çıkarmak için azami çaba sarf ettiler. Bunlardan Felix Jones, Koyuncuk (Ninova)'ta bulunan büyük bir tepe üzerinde yoğunlaştı. Ona göre burası insan eliyle yükseltilmişti. Hummalı çalışmalar sonunda tepenin 14 milyon ton toprakla yükseltildiği kanaatine varıldı. Kazı çalışmalarının başlamasından kısa süre sonra burada çivi yazılarına ve az sayıda da olsa çanak çömlek parçalarına ulaşıldı. (Brereton, 2018, s. 286).

Fransız konsolosu Paul Emile Botta, 1843'te Koyuncuk'ta İngilizlerden önce arkeolojik kazılara başlamıştı ve Asur dönemine ait eserlerin izini sürüyordu. Kendisine ilham veren ise yine Rich'ti. Rich 1820'de öldü fakat Ninova hakkındaki raporu ancak 1836'da basıldı. Fransız-Alman bilim insanı Jules Mohl'ün bilim dünyasına kazandırmasının ardından bu rapor Botta'ya Ninova'da yol gösterici oldu. Koyuncuk'taki kazıları esnasında yanlarından geçen bir köylü Korsabad köyünde çalıştıkları takdirde buradan elleri boş dönmeyeceklerini söyledi. Köylünün sözlerini dikkate alan Botta, Koyuncuk'a bir kaç mil mesafedeki Korsabad'a geçip burada fizibilite çalışmalarına başladı. Bu çalışmalar sonunda ekibini buraya taşıdı ve kazılarda 1843'te Asur sarayına ulaştı. Ardından yeni buluşlar geldi.

Bulduklarını keleklerle (bir çeşit sal) Dicle Nehri üzerinden Basra'ya nakletti ve gemilere yükleterek Louvre Müzesine gönderdi. (Brereton, 1918, s.289). Diğer taraftan Layard'a mektup yazarak, Koyuncuk'a tekrar geleceğini bildirdi. Bundan kısa süre sonra (1846) ise başka bir Fransız konsolos Victor Place, Koyuncuk'un Fransız kazı alanı olduğunu ve kendilerinden başkasının burada kazı yapamayacağını Layard'a bildirdi ve çalışmalara başladı (Reade, 1993, s.46-47).

Botta'nın mektubuna rağmen Layard ekibine Koyuncuk'ta kazılara başlanması talimatını verdi. Çünkü genç arkeoloğun arkasında Sultandan kazılar için ferman almakta zorlanmayan İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Stradford Canning vardı. Babıali bu izni verirken arama yapacak olan kişinin yanında araştırmannın nasıl yapıldığını yakından takip edebilecek ve gerekli yabancı dili bilen ehil birisinin bulunmasını, buna ilave olarak bulunacak eserlerden belirlenen şartlara uygun olarak devlete ait olan hissenin verilmesini şart koşuyordu (BOA, İ.HR 72/3480-MVL 236/34; Lobdell, 1854, s.472-473).

İzinnamele bunlar yazıyor olmakla birlikte bu şartlara riayet edildiği pek söylenemezdi. Hem bu durum sadece Ninova ve Babil için değil aynı zamanda pek çok tarihi alan için geçerliydi. Zira ilgili maddeye harfiyyen uyulup uyulmadığını kontrol edecek ne bir düzenleme ne de sahada yapılan çalışmaları yakından takip edebilecek bu tür çalışmalara vâkıf yetişmiş memurlar vardı (BOA, MF. MKT 46/113). Avrupalılar kanunlardaki boşluklardan da istifade ile çalışmalarını pek zorlanmadan yapıyorlardı. 9.8.1858 tarihli Ceza Kanunnamesinin “*Hayrât-ı şerife ve tezyînât-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzû'a-yı hedm ve tahrîb veyâhud ba'zı mahallerini kırıp rahnedâr eden ve cevâmi' ve seyir yerlerinde ve esvak ve meydanlardaki ağaçları kat' ve telef eyleyen olur ise zararları tazmin ettirildikten sonra bir aydan bir seneye kadar habs ile mücâzât olunur ve bir Mecidiye altunundan on Mecidiye altununa kadar cezâ'-yı nakdî alınır*” ifadesini deruhte eden 133. Madde (Düstur 1279 [1863], s.114-115) esasında antika araştırmaları ile ilgili tek kanun maddesiydi ve ihtiyaçları karşılamaktan bir hayli uzaktı.

1869 Tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesinin (Eski Eserler Tüzüğü, günümüz Tabiat ve Kültür Varlıklarını Koruma Kanunu karşılığı olarak da değerlendirilebilir.) de gerekli düzenlemeyi sağlamadığı görülür. İlgili maddelerin birbiriyle çelişmesi Avrupalıların usulsüz kazı yapmalarına ve bulduklarını harice çıkarmalarına olanak sağlıyordu. Yedi maddeden oluşan bu nizamnamenin İkinci Maddesinde “*Memâlik-i Şâhânedede manzur görülmeyen mahallerde ruhsat ile hafriyat yapan eşhâsın bu hafriyatda bulunduğu antika eşyânın memâlik-i ecnebiyeye ihrâcî kat'iyen memnû'dur...*” ifadesi yer alırken; Dördüncü Maddesinde “*antika meskûkat 2.*

maddede derpiş edilen ihrâcât memnû'iyetine tâbî' değildir" deniliyordu. Antika meskûkâtın harice çıkarılmasına nizamnamede neden müsaade edildiği halen cevabı bulunamayan sorulardandır (*Nizamname için bk. Varuy, 1988, s.168*).

Başka bir nizamname ise 1874 tarihli Asarı Atika Nizamnamesidir. Önemli değişiklikler içerse de bu nizamnamenin Üçüncü Maddesi hafriyatı yapana bulduklarının üçte birini almasına hak tanıyor; Otuz Üçüncü Maddesi de hissesine düşen payı yurt dışına çıkarmasına müsaade ediyordu (BOA, A.DVN. MKL 12/5). Eski eserleri ülkelerine taşımayı neredeyse adet haline getiren Avrupalılar bir önceki nizamnamenin ilgili maddesinin işlerini yavaşlatmasının önüne geçebilmek için Babıali'ye baskı yaparak 1874 Nizamnamesinde bunun kendilerinin lehine değişmesine etki etmiş olabilirler.

Ünlü müzeci ve Osmanlı Devletinin ilk arkeoloğu Osman Hamdi Bey'in gayreti ve girişimleri ile bu nizamname yeni baştan düzenlenerek 1884 Asar-ı Atika Nizamnamesi olarak yürürlüğe konuldu. Bu nizamname Avrupalı arkeologların işini zorlaştırsa bile tarihi eserlerin tamamen ülke dışına çıkarmalarında büyük bir engel olsa da tamamen engelleyemedi.

2. HÜRMÜZ RASSAM'IN LAYARD İLE TANIŞMASI

Hürmüz Rassam'ın (1826-1910) İngilizlerle ilk teması ağabeyi Christian A. Rassam'ın bir İngiliz misyoneri olan Matilda Badger ile evlenmesi ile başladı. Ağabeyinin kayınvalidesinin² etkisinde kalarak İngilizlere yaklaştı ve mezhebini dahi değiştirdi. Osmanlı tebaası olmasına rağmen (kısa süre sonra İngiltere tabiiyetine geçti), Türklerin ve Türk yönetiminin bölgede olmasından rahatsız olması da bunda etkili oldu. Rassam bir mektubunda "Hayatımı İngiltere'ye adıyorum ve hayatım boyunca Büyük Britanya'nın saf dinine ibadet edeceğim" demişti (Reade, 1993, s.41).

Bunu Layard ile tanışması ve Layard'ın yanında çalışması izledi. 1840'ta Seylan (Sri-Lanka) dönüşünde Musul'a uğrayan Layard'a Musul yardımcı konsolosu Christian Rassam bölgeyi gezdirdi. Bu gezi sırasında Ninova harabeleri olduğu söylenen höyükleri gördü. Nemrud'un kulesinin konisini görmesi kendisinde asla unutamayacağı bir etki bıraktı (Grutz, 2018, s.17).

Layard, Musul'a ikinci gezisini ise İstanbul başkonsolosu Stratford Canning'in yardımcısı sıfatıyla 1845'te gerçekleştirdi. Bu gezisi sırasında Fransa'nın Musul konsolosu Paul Emile

² Bu kişi Christian Rassam'ın eşi Matilda Rassam'ın annesi ve Doğu Hint Kumpanyası'nın papazı George Percy Badger'in kızıdır. Hürmüz Rassam, ilerleyen zamanlarda ağabeyinin eşi Matilda'nın da etkisinde kalacaktır. (Curtis, tarihsiz: 48).

Botta kendisiyle yakından ilgilendi. Botta, henüz bir şey bulamasa da bölgenin tarihi önemini ve barındırdığı tarihi eserleri biliyordu. Botta'nın iştiağı ve anlattıkları Layard'ın bölgeye olan ilgisini daha da arttırdı. Aynı yılın Kasım ayında bu kez Canning'in girişimleri ile arkeolojik kazı yapmasına müsaade eden bir ferman aldı. Christian Rassam ve İngiliz tacir Henry Ross'un yardımlarıyla Koyuncuk'taki hendeklerde kazılara başladı (Brereton, 2018, s.291).

Layard'ın bu çalışmalarda güvenebileceği ve yokluğunda işleri idare edebilecek bir yardımcıya ihtiyacı vardı. Bu yardımcılık görevini üstlenen ise Christian Rassam'ın kardeşi Hürmüz Rassam oldu. Hürmüz bölgeyi, bölge insanını, Arapça ve İngilizceyi biliyordu. Hırslı, zeki, açıkgozlu olması Rassam'ı Layard'ın gözünde ön plana çıkardı. İlk zamanlarda Layard'ın asistanlığını, sekreterliğini ve muhasipliğini yaptı. Arkeolojiye yabancı olmasına rağmen zamanla bu bilime ilgi duymaya başladı (Reade, 1993: 42). 1846 Ocak ayında Layard ile Musul'da çalışmaya başladığında henüz 19 yaşındaydı.

Bu çalışmaları kısa bir süre sonra olumlu sonuçlar vermeye başladı ve meşhur Sennaherib Sarayını buldular. Bundan sonra İngilizler ile Fransızlar arasında muhtelif zamanlarda çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu süreçte Hürmüz Rassam'a bir hayli iş düşüyordu. Bölgeyi ve bölge insanını çok iyi bildiğinden işçileri mahirane bir şekilde idare edebiliyordu. Layard artık kısa süreli ayrılışlarında kazı alanını Rassam'ın idaresine bırakıyordu. Bu da Rassam için tecrübe kazanma manasındaydı. Böylelikle kısa süre içerisinde kendini ispat etmeyi başarmış oldu.

Nisan 1851'de Musul'a gönderilen telgrafta Layard, Londra'ya davet edildi. Bu davet üzerine bölgedeki çalışmaları durdurup Londra'ya dönmeye karar verdi. Bölgeye tekrar dönüp kazılara devam etmek istediği ve henüz Rassam kazılara başkanlık edebilecek deneyime sahip olmadığını bildiği için hafriyatın devamını istemedi. Rassam'ı da yanına alarak Londra'ya hareket etti. Londra'ya gelişlerinden kısa süre sonra Layard Dışişleri müsteşarlığına atandı ve milletvekili olarak Avam Kamarasına seçildi. Böylelikle Rassam'ın ustası ve amiri artık siyasete atılmış oldu (Curtis, tarihsiz, s.47).

3. RASSAM'IN NEZARETİNDE ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

Yukarıda da temas edildiği üzere Layard, İngiltere hükümeti tarafından Dışişleri müsteşarlığına atanmıştı. Arkeolojik faaliyetlerin devamını çok arzu ettiğinden kendisine tevdi edilen bu göreve ilave olarak yine Musul'a gitmek taraftarıydı. Arkeolojik kazıları sırasında kendisine yardımcı olması için Rassam'ı da yanında götürmek istiyordu. Bölgede

kazı yapılabilmesi için iklim elverişli olmadığı ve Rassam'ın Londra ile sağlıklı bir şekilde yazışabilecek derecede İngilizce bilmediği için bu seyahat biraz ertelendi. Bu eksikliğini giderebilmesi için Rassam, ustasının girişimleri ve Matilda Badger Rassam'ın masrafları karşılamayı kabul etmesi ile Oxford Magdalen College'da İngilizce eğitimi almaya başladı. Burada ikameti sırasında çevresindekilere kendi kaligraflarını (güzel yazı çalışması) hediye etti. Çizimleri Bodleian Library'de sergilendi. Burada kısa sürede hatırı sayılır bir çevre edindi. Oxford'un Protestan papazı ile arkadaşlığı mezhebini değiştirmesinde etkili oldu. Şartlar dilini geliştirmesi ve çevre edinmesi için müsait olmasına rağmen eğitimi, Layard'ın tavsiyesi ile British Museum'un kazılar için kendisini görevlendirmesi neticesinde yarıda kaldı (Illustrated London News, 1856, s. 5; www.aramcoworld.com).

Layard ve yardımcısı Rassam 1852 senesi Ağustos ayında Musul'a gitmek üzere Liverpool isimli buharlı bir gemiyle Londra'dan İskenderiye'ye doğru hareket ettiler. Uzun bir deniz yolculuğunun ardından İskenderiye'ye, buradan da karayoluyla Musul'a ulaşabildiler (Rassam, 1897, s. 1). Böylece ikili yarım kalan işlerine tekrar başlayabildiler.

1853'te Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Kırım Savaşı çıkınca Layard yeniden Londra'ya çağırıldı. Bunun üzerine kazıların devam etmesi için bölgeden ayrılmadan evvel British Museum müteveli heyetine kendisinin yerine 25 yaşındaki Rassam'ı önerdi ve bu öneri kabul gördü. Bu tercihte Rassam'ın Musul'da gösterdiği yararlık oldukça önemliydi. Buna ilave olarak Matilda Rassam'ın kendisine gönderdiği mektuplar da etkili oldu. Zira bu mektuplarda Matilda'nın, Hürmüz Rassam'dan Musul'daki kazılarda istifade edilmesini ısrarla istiyordu (Curtis, Tarihsiz, s.48-50).

British Museum müteveli heyeti tarafından Ninova ve çevresinde genel müfettişliği uhdesine verilen Britanya'nın Bağdat Başkonsolosu, Türk Arabistanı politik temsilcisi Albay H.C. Rawlinson'un arkeoloji ve kazı ile pek alakadar olduğu söylenemezdi. Zaten görev yeri olan Bağdat'tan, kazı alanının bulunduğu Musul'a sürekli gelip gitmesi o dönemin şartlarında pek mümkün değildi (www.aramcoworld.com; Foreign Office (FO) 78/907, 1852, s. 38).

Fiili kontrol Rassam'da olmakla beraber genel yetkili sıfatıyla Rawlinson, Koyuncuk'un kuzey kısmını Fransızlara terk etti. Rawlinson 1 Mart 1852 tarihli raporunda, iki tarafın yani İngiliz ve Fransız kazı ekiplerinin Ninova ve çevresinde ortak ve eş zamanlı çalışmalarını halinde bundan iki tarafın menfaat sağlayacağını zira kazı yapılması planlanan alanın çok geniş olduğunu ifade etti. (FO 78/907, 1852, s.38) Rassam ise bunu kabul edilemez bulmasına

rağmen, Rawlinson'un kararını değiştirmesine mani olamadı. Bunun üzerine ekibini bu bölgeye götürdü ve anlaşmanın hilafına olarak kazılar başladı. Fransızların haberdar olmalarını istemediği için çalışmalar ay ışığında yapılıyordu. Üç günlük hummalı çalışmanın sonunda Ashurbanipal'in aslan avını anlatan rölyefi gün yüzüne çıkarıldı. Bunu müteakip Asurbanipal'in kütüphanesine ulaşıldı. (Reade, 1993, s. 47-48). Burada ise adını dünya arkeoloji tarihinde ölümsüz yapacak olan Gılgamış Destanı'nı anlatan kil tabletler bekliyordu. Keşif kısa sürede Musul'a yayıldığı gibi Place'e de ulaştı. Fransız konsolosun protestosu üzerine Rassam da konsolosa "buluşu kim yapmışsa buluntuların ve kazı alanının bunu bulana ait olduğu" prensibini hatırlattı (Brereton, 2018, s.292). Bu hatırlatma üzerine konsolos geri adım attı.

Musul'un yerli ve seçkin ailelerinden Rassam ailesine mensup olması da Hürmüz'ün elini Fransızlara karşı güçlendirdi. Bu aile yine Musul'un en seçkin ve sözü geçen ailelerinden olan geniş Celili ailesinin adeta koruması altındaydı. Celililerin koruması altında bilhassa ticarete aktif rol oynamaları bu aileye zenginlik ve tabi olarak güç getirdi (Khoury, 2007, s.174). Bir yandan Celili ailesi diğer taraftan bölgenin istisnasız en çok söz sahibi devleti olan İngiltere'nin güçlü temsilcilerinin desteklerinin genç arkeologu araştırma, sondaj, nakliye işlerinde bir hayli rahatlatmıştı şüphesizdir.

Osmanlı Devletinin pek çok coğrafyasında olduğu gibi Musul ve Bağdat civarında da tarihi eserlere karşı, altın ya da mücevherleri hariç tutarsak, büyük bir ilgisizlik hatta bir rahatsızlık söz konusuydu. Bu ilgisizlik Rassam'ın işini kolaylaştıran hususlardandı. Rassam, Asshur and the Land of Nimrod isimli eserinde bu hususa dair şu ilginç bilgiyi verir:

"Nemrud ve Koyuncuk galerilerinin hol girişinde dört heykel ve Nebo'nun devasa iki heykeli gün yüzüne çıkarılmıştı. Bu heykeller yaklaşık yedi fitti. Bunlardan biri parçalanmış diğeri ise sağlamdı. Ne büyük şanssızlık ki sağlam olanını o vakit İngiltere'ye gönderemedim. Zarar görmesinin önüne geçmek için ayrılmadan evvel toprağa gömdüm. Lakin diğer araştırmacılar bir müddet sonra çıkarmış ve Arapların insafına bırakmışlar. Onlar da bu heykeli kâfirlerin putu olarak görüp taş yağmuruna tutmuşlar. (Rassam, 1897, s.10-11).

Bulduğu eserlerin Araplar tarafından tahrip edilmesi Rassam'ı bir hayli rahatsız etmekle birlikte bölge halkı da kendisi gibi tarihe ve tarihi buluntulara yakın alaka gösterecekler, arkeoloji bilimine aşına olsalardı Rassam'ın burada bu kadar rahat çalışamayacağı muhakkaktı.

Rassam Musul Valisi Hilmi Paşa'nın Ninova yakınlarındaki Nebi Yunus mevkiinde Avrupalıları taklit ederek ve işi becerebilecek adamlardan yoksun olarak 1854'te sürdürdüğü arkeolojik kazıları küçümseyerek ve alaycı bir ifade ile şöyle anlatır:

"...Hilmi Paşa Avrupa tarzı kazıyı öğretmesi için bir adamımı kendilerine göndermemi benden talep etti. Çalışmalardan haberdar olacağım için bu teklifi tereddüt etmeden kabul ettim. Gelen bilgilerden etkilenerek kazı alanına gittim. Gördüklerim karşısında şaşkınlığımı gizlemekte zorlandım. Çünkü tarihi eser değil hazine arıyor gibiydiler. Sondaj yapıyorlar, önemli bir bulguya tesadüf ederlerse ancak o vakit kazı yapmayı planlıyorlardı. Ayrıca çok yavaş çalışıyorlardı. Dört işçinin yaptığı işi aslında tek başıma üstelik dörtte bir zamanda yapabiliirdim..." (Rassam, 1897, s.6).

Rassam şaşkınlığını gizleyemese de o dönemde arkeolojik çalışmalar böyleydi. Yani bir sondaj yapılır ve sonuca göre kazıya devam edilirdi. İlkel olmakla birlikte takip edilen metot buydu. Layard ve Rassam'ın çalışmaları bölgede modern arkeolojik kazıların temelini oluşturmuştur (Erdemir, 2007, s.71-72).

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan mevcut durumda Rassam'ın meşakkatli olsa bile çalışmalarında terakki göstermemesi herhalde daha şaşırtıcı olurdu.

Kendisini bekleyen meşakkatli meselelerden birisi de buluntuların Londra'ya nakli idi. Rassam, eserlerin nakli hususunda adına çalıştığı müzeden yeterli maddi desteği göremiyordu. Müteveli heyeti meseleyi ağırdan alıyor ve bürokratik işlemlerin tamamlanmasını bekliyordu. Rassam ise Place ile anlaşarak, bulduklarını Fransızların kiraladığı keleklerle taşımaya karar verdi. Mayıs 1855'teki bu anlaşmaya göre Fransızlar Asur sarayının buluntularını İngiltere'ye taşıyacak, karşılık olarak saray kalıntılarının kalanları kendilerinin olacaktı. Rassam bu kararının büyük bir hata olduğunu kelekler henüz Basra'ya ulaşmadan anladı. Çünkü bir grup haydut Kurna'da keleklerle saldırdı ve pek çok tarihi eser nehre döküldü. Aslan avı rölyefleri, paneller, levhalar kaybettikleri değerli eserler arasındaydı (www.aramcoworld.com; Brereton, 2018, s.295).

Bu aksiliklere rağmen Asur sarayının keşfini diğerleri takip etti. Buluşlar Rassam'ı bir hayli mutlu etse bile eserlerin nakli hususunda yaşanan zorluklar da bir o kadar sıkıntıya sokuyordu. Zira eserlerin ülke dışına çıkarılmasına müsaade olduğuna dair İstanbul'dan ferman alması gerekiyordu. Buna ilaveten buluntuların çıkarılması, Basra'ya nakli, buradan gemiye yüklenmesi ve Londra'ya ulaştırılması için ciddi bir finansman gerekiyordu. Kırım

Savaşı, İtalyanların ve Almanların birliklerini sağlamak için verdikleri mücadeleler vb. İngiltere'nin ekonomisini olumsuz etkiliyordu. Bu önemli hadiseler neticesinde İngiltere'nin öncelikleri değişti. Askeri alanda büyük harcamalar yapılırca para darlığı yaşandı. Bu darlık Ninova ve Babil kazılarını da olumsuz etkiledi. Bu durumda eserlerin Musul-Bağdat'tan çıkarılması ve Londra'ya ulaştırılması bir hayli zorlaştı. Buluntuların Basra'ya ulaştırılmasından sonra hizmetlerinin bedelini alamadıklarında kelek ustaları bu eserleri nehre boşalttılar. Bu gerekçeyle Basra Körfezi'ne gark edilen çok sayıda tarihi eser mevcuttur (Reade, 1993, s.49). Bu meşakkatli nakliyyeye rağmen eserlerden bir kısmı da müze yetkililerince kullanılamaz oldukları gerekçesiyle reddedildiler. Rassam'ın ısrarları sonucu değiştirmeyince müzeye kabul edilmeyen eserler başka müzelere nakledildiler (Reade, 1980, s.2).

Mütevelli heyetinin iddia ettiği gibi bazı eserler tahrip olmuştu. Rassam bunların bir kısmını kurtarmış fakat bazıları kısmen tahrip olmuştu. Mesela M.Ö. 612'deki bir yangında zarar gördüğü tahmin edilen bazı kil tabletler ve kerpiç duvarlar elle temas edilir edilmez dağılıyorlardı. Rassam eserler dağılmadan önce bir filoloğun gönderilmesini ve bunların kayıtlarının yapılmasını talep etti fakat bu isteği yerine getirilmedi. Kısıtlı mali imkanlarla önlemler almaya çalıştı. Sonunda bu eserleri Londra'ya göndermeden evvel sıcak küllerle pişirmeye karar verdi. Bu işlem sayesinde pek çoğunun parçalanmasının önüne geçmeyi başardı. Lakin bunların da bazıları müze yetkilileri tarafından geri çevrildiler. Rassam büyük özveride bulunmasına rağmen müze yetkilileri meseleye aynı hassasiyetle yaklaşmadılar (www.aramcoworld.com).

Tarihi buluntulara gereken önemi vermeyen bir diğer taraf ise İstanbul'daki yetkili mercilerdi. Maarif Nezareti'nin zaafiyet içinde olması kültürel mirasın harice çıkarılmasına kolaylık sağlıyordu. Bölgede tüm bu yaşananların önüne geçilmesini talep eden ve aşağıda bir kısmı verilen vesika tam da bu meseleye ışık tutmaktadır.

“Musul'da Fransa ve İngiltere devleteyn-i fahîmeteynin iki konsolosu olub bunlar müstesnâ vakitlerde dürlü dürlü lisan kullanarak yollu yolsuz her murâd eyledikleri şeyleri tesviye ve icrâ itdirmeye alışmış ve bu cihetle menfa'at-i zâtiyelerinin tervîci emeliyle mülk veyâhud ahâlîye muzırr olur olmazı mütâla'a itmiyerek heman akıllarına gelüb ifâde ve istid'a itdikleri maddeleri icrâya çalışmakda olduklarını mebni bende-i mütehassıslarının dahi Musul'a muvâsalât-ı 'âcizânemden şimdiye değın ba'zı olmyacak şeyler teklif ve taraf-ı çâkerânemden nâzikâne cevab i'tâsıyla savuşdurulmuş ise de çünkü ma'lûm-ı 'âlî müşîrâneleri buyrulduğı vechle hasb-el-mecburiye mutâbık 'ahd ve şart olan umûr ve

hususlarının tesviye ve icrâsında tekâsül itmiyeceğim misüllü hukuk-u Saltanat-ı seniyyeye izâ' ve kesr-i nüfûzu mucib olacak mevaddan dahi kabul idemiyeceğim âşikârdır...." (BOA, HR. MKT 27/64).

4. ETİYOPYA GÖREVİ SONRASI ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARI

Etiyopya Kralı II. Theodore, ülkesindeki Avrupalıları hapse attırmıştı. Hindistan Servisi (Indian Service) bu tutukluları kurtarması için 1864'te Rassam'ı görevlendirdi. Rassam'ın çalışmaları sonuç verdi ve 1866'da tutuklular serbest bırakıldı. Lakin çok geçmeden Rassam da dahil hepsi Magdala'da (Etiyopya'da bir şehir) aynı yıl tekrar hapse atıldı. Etiyopya güçleri ile İngiliz Hindistanı subaylarından Robert Napier'in kumandasındaki İngiliz kuvvetleri arasında 1868'de yapılan savaşta İngilizler kesin zafer kazandı. Bu zafer sonunda tutsaklar serbest bırakıldı (www.aramcoworld.com; Rassam, 1897, s. 50-51).

Bu yaşananlara rağmen Rassam, buradaki görevini Kasım 1869'a kadar sürdürdü (Reade, 1993: 48). Görevi sona erdiğinde henüz 43 yaşındaydı. Nihayet çalışmalarda bulunmak üzere tekrar Koyuncuk'a döndü (Rassam, 1897, s.54).

Eski dostu Henry Layard'ın İstanbul'a İngiltere Büyükelçisi olarak atanması (1877-1880) Rassam'ın İngiltere adına faydalı işler yapmasına zemin hazırladı. Layard, eski yardımcısının Ninova, Babil ve Suriye'de sorun yaşamadan kazılar yapabilmesi için İstanbul'da yoğun diplomatik faaliyetler yürüttü. Rassam'ın bu görevi layıkıyla icra edeceğine inancı tam olduğundan, ülkesinin Babıali üzerindeki nüfuzunu da kullanarak Sultandan adı geçen yerlerde hafriyat için gerekli fermanı aldı. Bu ferman ve bunu takip edenler sayesinde söz konusu yerlerden pek çok tarihi eser çıkartıldı ve Londra'ya British Museum'a ulaştırıldı. (Reade, 1993, s.41). Layard'ın kendisine sağladığı desteği³ Rassam şu sözlerle ifade eder: *"Sir Henry Layard Türkiye'nin farklı yerlerinde eş zamanlı olarak kazı yapabilmem için uygun koşullarda başka bir ferman alma teminatı verdiği için başarılı olmak konusunda iyimserdim. Henry Layard elçi olarak İstanbul'da görev yaptığı sürece çalışmalarımda hiçbir sıkıntı yaşamayacağımı, Maarif Nezareti ve diğer makamların engel teşkil etmeyeceğini*

³ Musul Mutasarrıfına Telgraf

Devleti 'Aliyyenin Musul'da âsâr-ı 'atıka taharrisine mezun olan İngiltereli Mister Rassam'ın yedinde bulunan fermân-ı 'âlî mantûkunca bulunacak eşyânın ikili olanların biri ve tek bulunanların nısf-ı kıymetleri ahz ve istifâ olunarak kûsûrunun kendisine teslim edilmesini ve bunun için ta'yin idilen memur maaşı mahallince tesviye edilip müşir-i mûmâ-ileyhden bir şey istenilmemesi ve zinhar fermân-ı 'âlî medlûlü hâricinde muamele vuku'uyla şikâyete meydan virilmemesi lüzumu ihtar olunur keyfiyet posta ile de başkaca bildirilecektir. Fi 23 Kânûnusânî sene (12)93 (M. 4 Şubat 1878) (BOA, MF.MKT 53/28).

biliyordum". Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere fermanlar Rassam'a sadece Musul ve Bağdat cihetlerinde değil aynı zamanda Ermenistan, Van ve Suriye'de British Museum adına kazılar yapma ve bunları nakletme imkanı sağlıyordu (Rassam, 1897, s.249). Rassam ve arkadaşları bu sayede sadece 1878-1882 yılları arasında Suriye, Van Gölü civarı, Ninova ve Babil'den 60.000 ile 70.000 arasında tableti yüzeye çıkarmayı başardılar (www.aramcoworld.com).

Musul Mutasarrıflığından Maarif Nezaretine ve buradan Hariciye Nezaretine ulaşan telgrafta Rassam'ın talimat⁴ gereği bulunduğu eserleri deftere işlemekle ve bunları tasdik ettirmekle mükellef olduğu halde bunu yapmadığı, konsoloshanede muhafaza ettiği eserleri akrabası olan bir şahsın evine naklettiği, bu nedenle durumun İngiltere Sefaretine bildirilerek söz konusu keyfiliğin sonlandırılması talep ediliyordu (BOA, MF. MKT 55/97). Lakin İngiltere sefiri Layard, bu keyfiliğe son vermediği gibi Musul ve Bağdat'taki eli kulağı olan Rassam'a desteğini arttırdı.

Zira 1874 Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin Dördüncü Maddesi gereğince hafriyat yapanların buldukları eserlerin üçte biri devlete, eğer kazı yapılan alan şahsa ait ise bunların üçte biri arsa sahibine ve diğer üçte biri kazıyı yapana bırakılıyordu (BOA, A.DVN. MKL 12/5). Bu maddeye harfiyyen uyulduğu şüphelidir. Bir kere çıkarılan eserlerin kaydı adeta Rassam'ın insafına kalmıştı. "Osmanlı Paşası olmaktansa İngilizlerin baca temizleyicisi olurum" diyen Rassam'ın adilane davranması pek imkan dâhilinde değildi. Nitekim Rassam yıllar sonra kaleme aldığı eserinde yeri geldiğinde İngiltere'nin diplomatik ya da ticari temsilcilerini aracı kılıp eserlerin teftişini engelleyerek ve gayri resmi yollardan İngiltere'ye naklettiğini ifade etmiştir (Rassam, 1897, s. 246).

⁴ Musul'da icrâ-yı hafriyata me 'zun İngilizli Misder Rassam'ın mahallince terfik ve ta'yin olunan me 'murun vezâifini mübeyyin ta 'lîmât.

İkinci Madde: Memur-u mûmâ-ileyh esnâ-yı hafriyat ve taharriyatta beraber bulunarak bu bâbda fi 2 ... sene 94 tarihiyle şereftasdîr ve bir suret-i münîfesi kendisine bâis ve tesyir olunan fermân-ı 'âli mantûk-ı celilinin icrâsına beğâyet dikkat ve ikâ'-yü müşkilatdan meccâniyet edecektir.

Üçüncü Madde: Zuhur edecek âsâr-ı 'atıkanın sebt ve kaydı için iki defter tutulacaktır.

Dördüncü Madde: Bulunacak âsârdan çift olanlarla kâbili taksim bulunanların bireri ve taksimi kâbil olmıyan âsârın hükümet-i mahalliye vâsıtasıyla kıymetleri takdir etdirilerek yüzde ellisi Devlet-i 'Aliyye nâmına ahz ve istifâ olunub kûsûru İngiltere müzesi için terk olunacağı cihetle mezkûr defterlerden biri me 'mur diğeri mûmâ-ileyh Misder Rassam'ın nezdinde bulunarak çıkan eşyânın cinsi ve mikdarı ve nev'i günü gününe sebt ve tahrir ve mukâbele olunduktan sonra yekdiğerini imza edecektir.

Beşinci Madde: Zuhur edecek âsâr hükümet vâsıtasıyla fermân-ı 'âli hükmünce sınıf sınıf tertib ve tanzim ve defterlere bi'l-terkim mu 'amele-i taksim icrâ etdirildikçe ve mumaileyh Misder Rassam cânibinden İngiltere müzesine 'aid olanlar gönderildikçe Devleti Aliye hissesine 'aid âsâr ve bedelat dahi birer kıt'a defterle hükümeti mahalliye cânibinden Maarif Nezâreti celilesine gönderilecektir (BOA, MF. MKT 55/104).

Layard her ne kadar “bu kazılar için ferman almak Kıbrıs’a sahip olmaktan çok daha güçtü” (Reade, 1993, s.51) dese de 1877-78 Osmanlı-Rus Harbini fırsat bilerek ülkesinin bir oldu bitti ile 1878’de Kıbrıs’ı ve 1882’de Mısır’ı işgal ettiğini unutmamak gerekir. İngiltere’nin Ortadoğu ticareti ve politikası için mühim olan bu yerler Rassam’ın bulduğu tarihi eserleri İngiltere’ye nakletmesi için de oldukça önemli güzergâhlardı.

Bu nakillerden birisinde Rassam, üç günlük bir yolculuktan sonra İskenderiye’ye ulaştı. Kısa süreli bir bekleyişten sonra eserleri gemiye yükleyeceğini ümit ediyordu ama limanın amiri olan komiser yardımcısı kendisine zorluk çıkardı. Gerekçe olarak kendisine ulaşan mektubun muğlak ifadeler içermesini gösterdi. Liman amiri paketlerin açılarak tekrar incelenmesini istedi. Eserleri bir an önce yola çıkarmayı isteyen Rassam, İngiltere’nin İskenderiye yardımcı konsolosu Catoni ile iletişime geçti ve paketlerin açılması halinde gemiyi kaçıracağını (İstanbul’a belirli günlerde işleyen sadece Fransız şirketine ait gemiler vardı), eserlerin bu incelemeler sırasında ciddi zarar göreceğini, bu incelemeye izin verilse bile eserlere değer veren kimsenin olmadığını düşündüğünü ifade etti. Ayrıca, Sultandan fermanlı olduğu için eserleri ancak yetkili kişilerin inceleyebileceğini, eğer teftiş esnasında eserlere zarar gelirse bunun sorumluluğunun liman amirine ait olduğunu sözlerine ekledi. Konsolos da bunları liman amirine iletince Rassam’a yol izni verildi (Rassam, 1897, s.245-247).

Oysa verilen ferman Rassam’ın bulduğu tarihi eserleri saltanat temsilcisinin incelemesinden sonra paketleyip İngiltere’ye göndermesine müsaade ediyordu (Rassam, 1897: 259). Halep Valisi Kamil Paşa’nın, eserlerin limandan ayrılmasını yasak eden yazısı 16 Haziran 1878’de İskenderiye’ye ulaştığında Rassam ve eserlerin içinde olduğu Labourdonnais gemisi Mersin limanına demirlemişti bile. Valinin itirazı Rassam’ın eserleri Londra’ya kaçırması için artık bir engel teşkil etmiyordu. (Rassam, 1897, s. 245-247).

Fransızların Provence isimli gemisine nakledilen eserler 22 Haziran 1878’de İstanbul’a ulaştı (Rassam, 1897, s. 245-247). Layard’ın British Museum’un hissesi olduğunu ifade etmesi, eserlerin herhangi bir paylaşıma konu olmadan gümrükten çıkışını kolaylaştırdı. Rassam anılarında “Babıali paylaşım konusunda ısrar etseydi bunu nasıl idare ederdik ve Osmanlı hükümetine düşen payı nasıl tespit ederdik bilemiyorum” diyerek sefir ile yaptıkları hileyi itiraf etmiştir. Kadim dostu Layard’ın Tarabya’daki evinde 12 gün kaldıktan sonra Provence gemisiyle 3 Temmuzda yola çıkan Rassam Marsilya üzerinden 12 Temmuz’da İngiltere’ye ulaştı. Nihayet eserler artık British Museum’daydı (Rassam, 1897, s. 248).

Rassam'ın gün yüzüne çıkardığı bu eserlerin şartnamede belirlenen kararlara uygun olarak taksimnin yapılması ve payına düşenlerin harice çıkarılmasına müsaade edilmesi gerekiyordu. Lakin 18. 04. 1878 tarihli vesikada “...*hükümete terk olunacak âsâr için bir takım teklifat ihtiyârıyla mahallinden çıkarılarak Musul'a ve Bağdad'a ve oralardan Dersaadet'e gönderilse işe yaramadıkları suretde bu uğurda sarf edilecek akça ve emek beyhûde olacağı beyânıyla mûmâileyhin terk edeceği şeylerle mahallinde eyleyeceği âsârın Şat kenarına götürülerek keleklerle tahmilen Bağdad'a irsalleri yâhud bunların mahallinde yağmur ve güneşden muhafaza için üzerlerine toprak vaz'ıyla suret-i sevk ve irsallerinin ileriye ta'lik virilmesi...*” gerektiği yazıyordu (BOA, MF. MKT 55/104).

Yukarıdaki vesikanın muhtevassından anlaşılacağı üzere bulunan eserlerin İstanbul'a intikali meşakkatli görülmekte, ayrıca eserlerin işe yaramamaları durumunda yapılacak masraflar beyhude olarak değerlendirilmektedir. Nakillerinin ileri ve belirsiz bir tarihe ertelenmesi, yağmur ve güneşten zarar görmelerinin önüne geçilmesi için üzerinin toprakla kapatılması önerilmektedir. Hâlbuki Musul-Londra arası mesafe daha fazla, ulaştırma meşakkatli ve maliyet de yüksektir. Eserlerin işe yaramasından kastın ne olduğu vesikadan anlaşılamamaktadır. Fakat kastedilenin Müze-i Hümâyûn'da sergilendikleri takdirde tarihi kıymetlerine binaen ziyaretçilerin göstereceği teveccüh olması ihtimal dâhilindedir. Bir tarihi eserin kıymeti herhalde buradan anlaşılır. Tüm bu ifadeler Dersaadet'te tarihi eserlere gereken önemin verilmediğinin bir göstergesi sayılabilir.

Aynı seneye ait bir başka vesikada da Rassam'ın kazılar sonunda Musul'da bulduğu 1904 parça tarihi eserin taksimi mümkün olan 512'sinin memur vasıtasıyla paylaşılması, paylaşılması mümkün olmayanların değerinin belirlenerek bunun bedelinin yarısından istifade edilmesi Hariciye Nezareti'ne bildiriliyordu⁵. Burada geçen taksimi mümkün olmayan eserlerin kıymetinin belirlenerek İngiltere'ye terki hususu oldukça kafa karıştırıcı bir mevzudur. Acaba bu eserlerin kıymeti nasıl ve kimler tarafından belirlenmekteydi? Neden

⁵ Hâriciye Nezâreti Celîlesi Cenâb-ı 'Âliyesine

Musul'da Mister Rassam'ın ihrâc ettiği bin dokuz yüz dört parçadan ibâret olan âsâr-ı 'atikadan kâbil-i taksim bulunan beş yüz on ikisi memuru ma'rifetiyle taksim olunarak nisfi müteharrîye terk edilerek nisf-i diğeri hükümet dairesinde hıfz edildiği ve kâbil-i taksim olmıyan bin üç yüz otuz üç parçasından başka elli sekiz âsâr-ı 'atikadan birisini mahallinde terk edilerek bunlarla mezkûr bin üç yüz otuz üç parça ile bunlar meyânında ve bir sandık derununda olub ve Basra tarikiyle Dersaadet'e nakl ve irsâl edildiği ve mûmâ-ileyhin berâyı taksim Dersaadet'e 'azîmet eylediği Musul Mutasarrıflığından işar olunmuşdur. Âsâr-ı mezkûrenin şimdiye kadar buraya vâsil olmuş olması melhuz idüğinden bunlardan taksim-i kâbil olanlar aynen taksim olunmak ve olmayanların kıymeti takdir edilerek nisfi bedelen istifâ edilmek üzere bir vakit ta'yininin İngiltere sefâretine tebliği hususuna (BOA, MF. MKT 57/157).

devletin kendisine değil İngiltere'ye kalyordu? Bu eserler İngilizlere terk edilmektense buldukları yerde bir müze inşa edilerek buraya yerleştirilemez miydi? Ya da Bağdat'a nakledilemez miydi?

Nemrud'da bakır bir heykelin Rassam ve ekibi tarafından bulunması bölgede büyük bir merak ve heyecan meydana getirdi. Buluntunun altın olduğu söylentisi yayılınca bu heykel ve diğerlerinin Bağdat'a ulaştırılmasına Hilleli yerel yöneticiler mani olmaya başladılar. Eserin paha biçilemez olduğuna dair söylentinin yayılması da savaççı ve hırsız grupların yağma için harekete geçmesini kaçınılmaz hale getirdi. Elini hızlı tutan Rassam Bağdat'taki İngiliz temsilcisi Albay Miles ile görüştü. Miles başta vali olmak üzere yerel otoriteleri tehdit etmekten geri durmadı. Albay, Hilleli yetkililerin paketleri incelemeye ya da yola çıkarılmalarını tehire yetkilerinin olmadığını, dolayısıyla eserlerin zarar görmeden Bağdat'a ulaştırılması için gerekli talimatın verilmesini, aksi takdirde bundan kendilerinin sorumlu tutulacağını bildirdi. Bundan kısa süre sonra eserler Bağdat'a ulaştı. Buluntunun mahiyeti hakkında bilgi sahibi olmak için valiliğin komisyon atayarak gizlice tahkikat yaptırmasından haberdar olan Rassam'ın "sanki blok altın olduğunu ispatlasalar onu alıkoyabilecekler mi?" (Rassam, 1897, s. 346) ifadesi yerel otoritelerin İngiliz temsilciler karşısında yetkilerinin ne kadar sınırlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira bu tahkikatın yapılmasını valilikten talep eden Babıali idi. Emirnamede hakîmâne surette tahkikat yapılması, eserin altın olduğunun tespiti halinde münasip bir mahalde muhafaza edilmesi bildiriliyordu⁶. Bu tahkikat yapılabilir mi? Buluntunun altın olmadığı yapılan tahkikat sonunda mı anlaşıldı? Bunu bilmek mümkün değildir ama eser Rassam'ın itinalı çalışmaları sonunda Londra'ya ulaştırıldı.

Bağdat eski naibi Esad Efendi'nin bu hususa dair layihası oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Esad Efendi Avrupalıların Bağdat ve Musul civarında yaptıkları kazılar sonucu buldukları antika eserleri Londra ve Paris'e ihraç ettiklerini, yetkililerin duyarsız kalmaları

⁶ Bağdat Valisine

"İngilterelilerin hafr etmekde oldukları Babil'de bir altın istatü bulunmuş olduğu mesmû' 'âli buyurulmuş olub keyfiyetin tahkiki hususuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülkâne müte'allik ve şerefsüdur buyurulmuş ve nezd-i vâlâlarında tarife hâcet olduğu üzre âsâr-ı 'atîka için muahharen behiyye-i şevketvâye-i hazreti şehinşâhîde münevvere yapılip bulunan şeylerin hususuna himaye buyurulmak siyâkında şukka oraya vaz'ını icab edeceğine ve sûreti hale nazaran bu istatü zî kıymet bir şey olarak ihrâcı için tarafeyne icabet olunan mahallerde altın ve sim bulunduğu halde canib-i saltanat-ı seniyyeden ahz ve zabtı lazım geleceğine mebni ber-mantuk-ı irâeyi seniyyeyi keyfiyetin tahkiki serian işarı ve fil-vâki öyle bir şey bulunmuş ise hakîmâne sûretle bunların yedlerinden alınarak bu taraftan gönderilecek cevaba intizâren bir mahalde hıfz olunması..." (BOA, A.MKT.UM 120/58).

sonucunda devletin zarara uğratıldığını ifade ettikten sonra şu ilginç bilgiyi verir: “Hille ile Kifl arasında kalan bölgede İngilizler kalabalık bir maiyetle üç seneyi aşkın süredir hafriyat yapıyor ve bulduklarını zikredilen şehirlere naklediyorlar. Memalik-i Osmaniye'nin kendi topraklarında bunca şey bulunuyor lakin devletin hissesine üç beş kandil ve kırık yağ şişesi düşüyor.”

Layihada ifade edilenler arasında altın heykel olmasa bile devletin hissesine düşenlerden çok daha külliyetli ve kıymetli eserleri buradan götürdükleri muhakkaktır. Esad Efendi'nin aynı raporunda şu sorular da yer almaktadır:

Burada sürdürülen hafriyatta çalışanlar kimlerdir ve buna mezuniyetleri var mıdır? Var ise izin belgelerinin içeriği nedir? Ne gibi şeyler çıkarıp bunlardan hükümete ne kadar hisse ayırıyorlar? Nizam-ı Cedid hükmü bu gibi hafriyata mani iken devama sebep nedir? (BOA, MF. MKT 86/87).

1874 tarihli nizamnamenin On Altıncı Maddesi “*âsâr-ı 'atîka taharrisi için icrâ-yı hafriyat olduğu esnada bir mazarrat görüldüğü ve 'ameliyatın inkızâsında hafrolunan mahaller hükümet-i mahalliye ma'rifetiyle mu'ayene olunup hafriyât-ı vak'anın 'umuma mazarratı anlaşıldığı halde masârîf-ı taharri eden tarafından tesviye olunmak üzere mazarratı def' ittirilmedikçe yedinde bâkî kalan âsârdan hissesine isâbet eden mikdar tevkîf kılınacaktır.*” (BOA, A.DVN. MKL 12/5) demektedir ve Esad Efendi'nin belirttiği usulsüzlükleri engellemeye kafi gelmektedir. Fakat kalabalık bir ekiple üç yılı aşkın süreden beri yapılan kazı çalışmalarının ardından devletin hissesine düşen pay ile günümüzde British, Louvre ve Berlin gibi dünya çapında ziyaretçi çeken müzelerde sergilenenleri mukayese edince bu maddenin de işlemediği anlaşılır. Zira günümüzde bu müzelerde sergilenen ve adı geçen bölgeden nakledilen eserler yekûnun büyük çoğunluğunu oluşturur. En fazla eser British Museum'da yer alır ve bu oran yaklaşık %75'tir.

Esad Efendinin Nizam-ı cedid ile kast ettiği ise 21.02.1884 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'dir. Nizamnamenin Üçüncü Maddesi: “*Memâlik-i Osmaniye'de mevcut ve mekşûf ve bundan böyle hafriyat ile zâhire çıkarılacak ve deniz ve göl ve nehir ve çay ve derelerde zuhur edecek olan her nev' âsâr-ı 'atîka kâmilten devlete aittir*” Yedinci Maddesi “*hiç kimse işbu nizamnâmede ta'yin olunan şurût ve ahkâma tevfikân ruhsat-ı resmiye istihsâl etmeksizin Memâlik-i Osmaniye'de âsâr-ı 'atîka taharri ve ihrâc ve bunları kısmen olsun temellük idemez*” Sekizinci Maddesi “*Memâlik-i Osmaniye'de zuhur eden âsâr-ı 'atîkanın diyâr-ı ecnebiyeye nakl ve ihrâc kat'iyen memnû'dur*” ve nihayet On İkinci Maddesi ise

“*Ruhsat-ı resmiye istihsâliyle ihrâc olunacak âsâr-ı ‘atıka kâmilen devlet müzesine ‘aid olub hâfîrler yalnız resm veya kalıplarını alabilirler*” demektedir (BOA, HH.d 25145).

Çalışmaları yakından takip eden naib, hafriyatın nizamnamelerin yukarıda bahsedilen maddelerinin hilafına ve devletin aleyhine cereyan ettiğini müşahede ettiği için layihasında ilgili mercileri bilgilendirmiştir. Lakin bu uyarılar eserlerin harice çıkarılmasına engel olamamıştır.

Albay Miles ve Rassam’ın İstanbul’dan müteaddid vakitlerde aldıkları izinler kendilerinin ellerini güçlendiriyor, Osmanlı memurlarını güç durumda bırakıyordu. Rassam’ın Bağdat ve Van cihetlerinde kazı yapabilmesi için İngiltere sefaretî tarafından talep olunan izinnamenin Birinci Maddesinde, Rassam’ın sefaret namına hafriyat yapmasına müsaade edilmesi, bulacağı eserler eğer tek ise İngiltere müzesine terk edilmesi birden fazla ise bir adedinin İngilizlere, kalanının Müze-yi Amire’ye terki, kitabeler eğer birkaç parçadan ibaret ise tamamının Rassam’a terki; Dördüncü Maddesinde ise bulunacak tarihi eserlerin Musul’a nakledilmesi, nakli mümkün olmayanların ise buldukları yerde muayenelerinin yapılarak Rassam’ın hissesine düşenleri istediği vakitte ve istediği güzergâhı takip ederek İngiltere’ye nakletmesi ve nakil esnasında gümrük ya da hükümet tarafından katiyyen müdahale edilmemesi istenilmiş (BOA, İ.DH. 775/63078), Dersaadet tarafından da kendilerine müspet cevap verilmişti⁷.

Rassam, Layard’ın İstanbul’daki vazifesi sona erince (1881) artık eskisi gibi rahat kazı yapamayacağını ve buluntuları Londra’ya dilediği vakit ve dilediği güzergâhtan nakledemeyeceğini düşünmeye başladı. Layard’ın görevinin sona ermesi Rassam’ın işini zorlaştırmış olmakla birlikte arkeolojik çalışmaları sekteye uğratmadı. Osmanlı-Rus savaşının etkileri Osmanlı Devletini siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan ziyadesiyle olumsuz etkilemekteydi. Muharrem Kararnamesi ve Duyun-u Umumiye Komisyonu kararları devlet adamlarını düşündüren meselelerdi. İngiltere’de yönetim değişikliği olup da tipik bir Türk düşmanı olan Gladstone’un Liberal Partisi yönetime gelince Türk-İngiliz münasebetleri çok hassas bir döneme girdi. Bu çalkantılı süreçte Rassam’ın çalışmalarının Layard’ın sefaretî dönemindeki kadar olmasa da devam ettiği ve icab ettiği vakit kolaylık sağlandığına işaret

⁷ “... İngiltere müzesiyçün Musul’da Mister Rassam ma ‘rifetiyle icrâ-yı hafriyat olunmuşdu. Bu def’a diğer bazı müsâadâtın ilâvesiyle tekrar hafriyata başlanılması İngiltere sefâretî tarafından iltimas kılınmış ve sefâret-i müşârun-ileyhâ tarafından bil-muhabere leffen takdim kılınan ferman lâyihasının tanzîmine karar verilmiştir. Mütâla ‘asından dahi müsteban olacağı vecihle ba ‘zı mündericâtı âsâr-ı ‘atıka nizamnâmesine ğayr-i muvâfık ise de...” (BOA, MF.MKT 58/51).

eden arşiv vesikaları mevcuttur (*Bağdat civarında araştırmalarda bulunan Rassam'a kolaylık gösterilmesi hususunda 19 Eylül 1881 tarihinde Bağdat Vilayetine telgraf için bk. MF. MKT 75/142-Musul'daki çalışmalarında kolaylık gösterilmesi hakkında 6 Haziran 1882 tarihli Bağdat Vilayetine başka bir telgraf için bk. MF. MKT 76/40; MF.MKT 76/91*).

5. LONDRA'DAKİ HAYATI VE ÖLÜMÜ

1893 yılına gelindiğinde British Museum müdürü Wallis Budge, pek çok eserin kaçak yollardan satılmak üzere pazara çıkarıldığı iddiasını ortaya atınca müze müteveli heyeti bu durumu araştırması için müddeiyi bölgeye gönderdi. Budge, Rassam'ın adamlarıyla birlikte eserleri müzeden habersiz ve kayıt dışı olarak harice çıkardığını rapor etti. Rassam, Budge'ı mahkemeye verdi ve mahkeme Rassam lehinde karar verdi. British Museum'a bunca hizmetinin ardından hakkında çıkan bu iddia kendisini bir hayli rahatsız etti. Bundan sonra da emekliye ayrılarak Brighton'a taşındı ve yazarlığa yöneldi (www.aramcoworld.com).

Rassam 8 Eylül 1910'da ölümüne kadar Hove'daki evinde yaşadı. Henüz yirmili yaşlarda İngiltere ve İngiliz halkına hizmet etmeye başladı bunu da “Türklerin paşası olmaktansa İngilizlerin baca temizleyicisi olurum” diyerek açıkladı. Hırsı, kurnazlığı, bölgeyi ve bölge insanını yakından tanınması işini kolaylaştırdı ve buradaki çalışmalarıyla İngiliz arkeoloji camiasında ve halk arasında tanınmasına ve itibar görmesine olanak sağladı. Lakin her şeye rağmen Rassam da İngilizlerin gözünde Ortadoğuluydu. Hiçbir vakit de Avrupalı olmadı. Osmanlı Devleti'nde ise kendi ülkesinin aleyhine çalışmalar yürüten, menfaati için İngiltere'ye hizmet eden güvenilmez bir insan olarak tanındı. 1910'da öldüğünde 84 yaşındaydı.

SONUÇ

Musul'un Hıristiyan ailelerinden birinin çocuğu olarak dünyaya gelen Hürmüz Rassam, 19 yaşındayken başarılı arkeolog Austen Henry Layard ile tanıştı. Zaman içinde yakın dost oldular. Rassam'ın Layard ile dostluğunun artmasına paralel olarak arkeoloji alanındaki bilgisi ve tecrübesi de arttı. Layard'ın İngiliz hükümetinin Babıali'deki nüfuzundan istifade ile Ninova ve Babil'de yaptığı kazılarda dostunu yanında bulundurması Hürmüz için büyük bir şans oldu. Layard'ın siyasete atılması, devamında İngiltere'nin İstanbul sefiri olması bölgede arkeolojik çalışmalar yapan Rassam'ın elini güçlendirdi. Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu ekonomik, siyasi, askeri sıkıntılar da ayrıca Rassam'ın çalışmalarında çoğu zaman keyfi davranmasına ve nizamnamelerin ilgili maddelerini ihlal etmesine zemin hazırladı. Eserlerin yeryüzüne çıkarılmasından Londra'ya ulaştırılmasına kadar olan zorlu süreçte

yılmadan gayret sarf etti. Hırsı, kurnazlığı, azmi, bölgeyi ve bölge insanını yakından tanması da işini kolaylaştırdı. Ayrıca buradaki çalışmaları İngiliz arkeoloji camiası ve İngiliz halkı arasında tanınmasını ve itibar görmesini sağladı.

British Museum'a uzun süreli hizmetinin ardından aynı müzenin müdürü Wallis Budge pek çok eserin kaçak yollardan satılmak üzere pazara çıkarıldığını ve Rassam'ın bu işin içinde olduğunu iddia etmesi kendisinin yanı sıra İngiliz halkı için de sürpriz oldu. Mahkeme kararıyla aklansa bile bu süreç Rassam'ı bir hayli huzursuz etmeye yetti.

Kendisini rahatsız ve huzursuz eden başka bir husus da tarihçi George Rawlinson'un Asurbanipal'in sarayının Rassam tarafından değil kendi kardeşi Henry'nin bulunduğunu ortaya atmasıydı. Halbuki Henry kazıların durdurulması için dahi çaba sarf etmişti. Rawlinson'un bu açıklaması İngiliz arkeoloji ve sanat çevrelerinde pek rağbet görmese bile Rassam'ı üzmeye yetti. Bu hususlar ne kadar etkili oldu pek bilinmemekle birlikte Rassam ilerleyen yaşını ve sağlığının müsaade etmemesini gerekçe göstererek sahadan uzaklaştı. Üyesi olduğu Royal Geographical Society vasıtasıyla hayranı olduğu İngiltere'ye ve İngiliz halkına hizmet etmeye yine devam etti.

Rassam'ın uzun çalışmalar sonunda başta memleketi Musul ve Bağdat olmak üzere muhtelif coğrafyalardan naklettiği tarihi eserlerin pek çoğu günümüzde British Museum'da sergilenmekte ve bir hayli ziyaretçi çekmektedir.

KAYNAKÇA

Arşivler

The National Archives

Foreign Office (FO)78/907, 1852: 38

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVN. MKL. 12/5

A.MKT. UM. 120/58

İ.DH. 775/63078

İ.HR. 72/3480

HH.d. 25145

HR. MKT. 27/64

MF.MKT. 55/97 - 86/87 - 53/28 - 46/113 - 57/157- 58/51- 76/40 - 75/142 - 76/91 - 55/104

MVL. 236/34

Düstur 1279 [1863], TTK Kütüphanesi, Kayıt No: 1731, Yer No: A 918.

Sürelî Yayınlar

Illustrated London News, Saturday, 8 November 1856

Araştırma İnceleme Eserleri

Brereton, G. (2018). *I am ashurbanipal, king of the world, king of assyria*. Thames&Hudson Ltd.

Curtis, J. (Tarihsiz). *Parthian gold from nineveh*. The british museum yearbook 1, London.

Eraslan, C. (1994). "İrak'ta türk-ingiliz rekabeti (1876-1915)". *İstanbul üni. edeb. fak. tarih dergisi* 35, İstanbul, İÜ Edeb. Fak. Basımevi.

Waldron Grutz, J. (2018). "İraq's first archaeolojist". *Aramcoworld*, 16-23.

Khoury, D. R. (2017). *Musul 1540-1834*. İş Bankası Kültür Yayınları.

Lobdell, H. (1854). *Letter from h. lobdell, m.d. missionary at mosul, respecting some resent discoveries at koyunjik*. American Oriental Society.

Özveren, E. (2000). *Akdeniz'de bir doğu*. Dost Kitabevi Yayınları.

Rassam, H. (1897). *Asshur and the land of nimrod; being an account of the discoveries made in the ancient ruins of nineveh, asshur, sepharvaim, calah [etc.]*.

Reade, J. (1993). "Hormuzd rassam and his discoveries". *British institute for the study of iraq*, 55, 39-62.

Saleh, Z. (1966). *Britain and iraq*. El-Maaref Press.

Tanyeri-Erdemir, T. (2007). "Going native through archeology: the impact of the british explorers and archaeologists in the ottoman empire in the 19th century". *Isimu* 10, 65-74.

Varuy, N. (1998). Kentsel sitlerin korunması. İçinde N. Varuy (ed). Murat sarıca armağanı, Aybay Yayınları.

Web Kaynakları

<https://www.aramcoworld.com/Articles/May-2018/Iraq-s-First-Archeologist> Erişim tarihi: 02.01.2021

<https://gayrimenkulmevzuati.com/0000-sayili-asari-atika-nizamnamesi-eski-eserler-tuzugu/> Erişim Tarihi: 26.07.2021